

Блинова О.Є. Стереотип як основа ритуальної поведінки особистості в культурі / О.Є. Блинова // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – К. : Фенікс, 2015. – Том 11. Вип. 12. – С. 26–33.

УДК 159.9. : 316.6

О.Є. Блинова

СТЕРЕОТИП ЯК ОСНОВА РИТУАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРІ

О.Є. Блинова Стереотип як основа ритуальної поведінки особистості в культурі. У статті розглядається проблема співвідношення понять «стереотип поведінки» та «ритуал» у філософії, соціології, антропології, психології. З'ясовано, що у буденному уявленні під ритуалом розуміється стійка послідовність дій; специфічна, жорстко регламентована програма поведінки. Показано функції стереотипу та ритуалу у культурі. Визначено, що у стереотипі відтворюється індивідуально-ціннісна поведінка, метою ритуалу є забезпечення соціальної єдності.

Ключові слова: стереотип, стереотипна поведінка, ритуал, культура.

Е.Е. Блинова Стереотип как основа ритуального поведения личности в культуре. В статье рассматривается проблема соотношения понятий «стереотип поведения» и «ритуал» в философии, социологии, антропологии, психологии. Показано, что в обыденных представлениях под ритуалом понимается устойчивая последовательность действий; специфическая, жестко регламентированная программа поведения. Определены функции стереотипа и ритуала в культуре. Показано, что в стереотипе воспроизводится индивидуально-ценностное поведение, целью ритуала является обеспечение социального единства.

Ключевые слова: стереотип, стереотипное поведение, ритуал, культура.

Постановка проблеми. Життєстійкість культури визначаються тим, наскільки є розвинутими та стабільними структури, що визначають її єдність та цілісність. Цілісність культури, як підкреслює відомий дослідник А.К. Байбурін [1], передбачає вироблення стереотипів культури – стереотипів цілепокладання, поведінки, сприйняття, розуміння, спілкування та ін., тобто стереотипів загальної картини світу. Стереотипи поведінки відіграють важливу роль у становленні та функціонуванні культури, оскільки вони можуть переходити в ритуал. Стереотипи мають багато спільного з традиціями, звичаями, міфами, ритуалами, але відрізняється тим, що традиції та звичаї характеризує їх об'єктивована значущість, відкритість для інших, а стереотипи залишаються на рівні прихованих умонастроїв, що існують серед «своїх» [10]. На думку А.К. Байбуріна, в соціогуманітарних науках поняття «стереотипу» не є основним, воно входить у більш широке семантичне поле культурологічних понять «ритуал», «ритуалізація», «традиція» та обумовлюється ними [1].

Аналіз останніх досліджень. На основі аналізу наукових джерел, в яких розглянуто питання динаміки та функцій стереотипів поведінки (П. Бергер, Т. Лукман, Л. Гумільов, Е. Маркарян, І. Кон, О. Проценко, Е. Фромм та ін. [3; 7; 8; 11]) можна дійти висновку, що переважно «стереотип» «розуміють як певний соціокультурний код, у якому «зашифровані» історія та характер того чи іншого суспільства – його фундаментальні цінності, усталені способи подолання складних ситуацій, сподівання, норми, ідеали тощо. «Розкодування» інформації, що закладена в них, може допомогти дізнатися про культуру певної соціальної групи або індивіда, з тим щоб використати ці знання для розбудови конструктивних взаємовідносин» [15, с.104].

У повсякденному вживанні еквівалентом поняттю «стереотипна поведінка» є поняття «ритуал». Ритуал (лат. *ritualis* – обрядовий, *ritus* – урочиста церемонія, культовий обряд) дослідники визначають як специфічну,

жорстко регламентовану програму поведінки, часто відзначаючи його релігійний (культовий) характер [2, с. 26].

Л.Г. Іонін у своїй праці стосовно соціології культури зауважує: «У буденному уявленні під ритуалом розуміється стандартна стійка послідовність дій, що має характер церемонії. При цьому передбачається, що ритуал – лише формальна процедура, тобто цінності та смисли, що приписуються ритуальній дії, не є справжніми цінностями та смислами індивіда, який здійснює ритуал» [6, с.166].

Незважаючи на схожість змістовного наповнення поняття «стереотипу» та понять «ритуал», «традиція», «звичка», слід вказати і на безумовні відмінності між ними: «якщо традиції, звичаї і ритуали визначає їхня загальнозначущість, виражена в упорядкованій спільній діяльності, то стереотип поведінки є скоріше індивідуальним способом відтворення групового досвіду» [15, с.109].

Метою є порівняльний аналіз значення понять «стереотип поведінки» та «ритуал».

Виклад основного матеріалу. В соціокультурній традиції для позначення стійких, повторюваних форм поведінки застосовується поняття «ритуал» (від лат. *ritualis* – обрядовий), яке у своїх дефініціях посилається на поняття «стереотип». У «Філософській енциклопедії» ритуал розглядається як одна із форм символічної дії, яка виражає зв'язок суб'єкта з системою соціальних відносин та цінностей і позбавлена утилітарного або самоцінного значення. В енциклопедії «Символи, знаки, емблеми» ритуал напряму позначається як «стереотипна послідовність дій, що виконуються у певних обставинах» [12]. Близьким до цього є визначення із «Великого психологічного словника»: «Ритуал – це усталена, традиційно здійснювана людьми релігійна або світська церемонія; в психоаналізі – стереотипна послідовність дій людини, нав'язливе повторення одних і тих самих форм поведінки» [4]. І нарешті, «1. Ритуал – це будь-яка послідовність дій або моделей поведінки, що є високо стилізованою, ригідною і стереотипною; 2.

Ритуал – це культурно або соціально стандартизований набір дій, що визначається традицією (релігійною, магічною або націоналістичною) і майже не змінюється» [1].

Л.Г. Іонін наводить визначення ритуалу, які надані культурантропологами. Наприклад, Р. Фірт вказує, що під ритуалом розуміються «певні встановлені дії, які здійснюються з метою вплинути на дійсність, мають символічний, неемпіричний характер та, як правило, є соціально санкціонованими» (цит. за [6, с.176]). Антропологу М. Дуглас належить наступне визначення: «Ритуали – це певні типи дій, що слугують меті виразу віри або прихильності певним символічним системам» (цит. за [6, с.176]).

Ритуал може виступати в якості онтологічного виміру, обрядового дійства, стереотипу мислення та поведінки, форми зміни культурної, духовної, релігійної, соціальної практики. Видається важливим виокремлення соціальних функцій ритуалу, оскільки кожний ритуал має певне значення та сенс. Для визначення універсальної функціональної значущості ритуалу у житті суспільства, на думку Ю.М. Плюсніна, слід визначити його основні ролі:

1) Гармонізуюча роль (для індивідуума та соціума). Ритуал «можна розглядати в якості своєрідного антидепресанта, що знімає або полегшує стресові стани – як на рівні окремого індивіду, так і всього суспільства. За допомогою ігрових та каталізуючих функцій ритуал сприяє виходу агресії і тому – зняттю соціальної та індивідуальної напруги» [10]. Цю тезу, на думку автора, можна підтвердити, розглядаючи різні соціокультурні та етнокультурні спільноти, а також багато сучасних психотерапевтичних та психокорекційних процедур та практик.

2) Трансформувальну роль (також в соціальному та індивідуальному аспектах). Ритуал має розглядатися як загальна, архетипична схема трансформації, будь-якої зміни, коли мова йде про відносини, роботу, або точку зору (Ю. Лотман). Ритуал є медіатором, що допомагає подолати

протиставлення, «перетинати смислову межу» і у такий спосіб зробити зміни нестресовими [10].

Таким чином, в одному випадку ритуал розглядається як стандартна, стійка послідовність дій, що має характер церемонії, в іншому випадку під ритуалом розуміються стереотипізовані форми поведінки; у буденному розумінні ритуал означає формальну процедуру, свого роду гру, правила якої приймаються всіма її учасниками.

Культурна система ритуалу (порівняно з природної, тією, що існує у живій природі) контролює та регулює способи соціальної взаємодії, виробляє стереотипи поведінки. Власне культура починається з того, що на поведінку накладаються певні додаткові обмеження, що не мотивовані фізичними або біологічними критеріями. Серед них – необхідність оволодіння інформацією, що потрібна для життя, тільки у процесі навчання, завдяки чого з'являється мова, знакові засоби її передавання [9].

Необхідна для життя інформація засвоюється у стереотипах поведінки, які стають зразками, моделями, слідування яким є обов'язковою умовою соціального життя будь-якої спільноти. Ці програми поведінки мають синкретичний, неподільний характер, тому вони одночасно є образом світу, без якого неможливо функціонування культури. Хоча ці стереотипи поведінки повинні володіти якостями все загальності та абсолютності, на практиці одних дотримуються всі і завжди, а в виконанні інших можливі відхилення. У кожній соціальної групи є власні уявлення щодо того, що є найбільш важливим, а чим можливо нехтувати. Тому далеко не завжди співпадають звичаї та обряди в різних спільнотах, наприклад, у різних народів. Проте всі вони жорстко контролюють дотримання тих стереотипів, які мають велике для даної культури значення [1].

Менш важливі фрагменти традиційної культури регулюються за допомогою звичаїв – стереотипізованих форм поведінки, що пов'язані з діяльністю, яка має практичну значущість. Е.С. Маркарян зазначає, що звичаї регламентують вчинки членів етносу (або будь-якої спільноти) в конкретних

ситуаціях, регулюють поведінку індивіда у тій чи іншій сфері життя та діяльності, безпосередньо пов'язані з моральними якостями, що є типовими для цієї групи. Вони існують у буденному житті, «на культурній периферії» [8]. Ритуали характеризуються більш високим ступенем регуляції, є більш жорсткими програмами поведінки, що функціонують в сакральному центрі культури, і від їх правильного виконання залежить існування цієї культури та народу.

Стереотипи розглядаються як соціально обумовлені форми ритуальної поведінки суб'єкта, носія даної культури. Форми відтворення ритуалу є деякою структурою, яка породжується поведінкою, а потім регулює та детермінує подальшу поведінку своїх творців. Стереотипи поведінки набувають значення «соціальних» символів та стають ритуалами. Ритуалізовані форми поведінки переходять в «сферу впливу» соціальних, культурних чинників, тому, вони детермінуються, перш за все, цими чинниками.

Е.А. Мельник підкреслює, що під «культурно детермінованими стереотипами» можна розглядати два феномени. По-перше, це набуті навички, які через запозичення стають загальнорозповсюдженими стереотипами повсякденності. Ці форми поведінки залишаються індивідуально-поведінковими адаптивними стереотипами: для їх прояву не вимагається інша особа або певні соціальні обставини. По-друге, поняттям «культурно детерміновані стереотипи» часто позначаються саме ритуали, оскільки ритуальна поведінка розвивається із стереотипної поведінки [9].

Механізм походження ритуалів у людському суспільстві розуміється за схемою, запропонованою Н. Тимбергеном: соціальні інститути та засоби соціальної регуляції, що забезпечують дотримання традицій, базуються на суспільній думці, що, у свою чергу, ґрунтується на забобонах із-за стереотипності мислення. Це шлях від індивідуальної свідомості та поведінки до соціальних стереотипів. Як вказує Е.С. Маркарян [8], подальша перспектива соціального стереотипу є однозначною: при наявності у будь-

якому суспільстві могутніх механізмів збереження та відтворення (те, що він називає соціорегулятивною підсистемою) стереотип поведінки з раніше адаптивною властивістю в якості ритуалу, багаторазово відтворюється протягом тривалого часу вже після того, як змінилося середовище. Дія вже припинила свою адаптивну функцію, але зберегла ритуальне значення. Тому традиційне суспільство, на думку автора, з розвинутою системою ритуальної поведінки не є автоматично адаптованим суспільством, особливо у тривалій історичній перспективі.

Ю.А. Шрейдер відмічає низку специфічних властивостей ритуалів, які характеризують їх як соціально обумовлені ознаки: на відміну від стереотипу операційне поле ритуалу є досить широким, він може бути нецілеспрямованим; ритуал, як правило, є умовним, конвенційним та загальнозрозумілим; ритуал завжди має особливу соціорегулятивну мету – створення поведінкової та психологічної єдності у суспільстві [16].

Розглядаючи у такому контексті стереотипи поведінки, є необхідним вказати на їх функціональне значення.

Поведінка будь-якого живого організму орієнтована на оптимізацію зв'язків із зовнішнім середовищем та на зниження рівня невизначеності, випадковості у конкретних ситуаціях. Вона має бути типізованою, інакше така поведінка не забезпечує життєздатності. Основна адаптивна функція стереотипної поведінки є очевидною (взагалі, як підкреслює Ю.М. Плюсін, будь-яка поведінка імпліцитно визначається як адаптація, а в етології вивчення поведінки – це вивчення механізмів адаптації [10]). По-перше, в еволюції відбираються індивідуально-значущі поведінкові структури, тому можливість існування неадаптивних стереотипів, є сумнівною. По-друге, стереотипізація – це шлях економії дій: поведінка за принципом «спроб та помилок» у кожній конкретній ситуації, безумовно, є невигідною, тому дії за заздалегідь сформованим шаблоном є оптимальним способом вибору із різноманіття можливостей. По-третє, стереотипність – це шлях уніфікації реакцій, що застосовуються індивідами в контактах.

Аналогічна адаптивна функція є притаманною і ритуальній поведінці: «...у багатьох випадках більш зручно поводитися «як прийнято», чим кожного разу вирішувати завдання – обирати більш доцільну поведінку» [16, с.104]. Вільна «пошукова» поведінка у повсякденному житті зустрічається порівняно рідко та вимагає значної психоемоційної напруги (наприклад, проблеми психосоціальної адаптації «людини двох культур»). Найбільш сильну дезадаптацію людина відчуває при руйнуванні системи її ритуальної поведінки.

Процес стереотипізації поведінки є засвоєнням середовища, його організація та включення в «картину світу». Це вимагає зусиль та напруження. Водночас, вироблений та інтерналізований стереотип набуває нових функцій – він дозволяє автоматично розпізнавати та віддавати перевагу «своєму серед своїх» [5]. Це і є, на думку автора, функція регуляції взаємодій між індивідами. У стереотипі ця функція є вторинною та виступає як підпорядкована стосовно до адаптивної функції. Регулятивна функція стереотипу висуває до нього вимоги автономності та самоцінності, тому, як вважає Н.Л. Віноградова, певною мірою суперечить його адаптивної функції.

Навпаки, основна функція ритуальної поведінки, ритуалу – соціорегулятивна. Саме у ритуальній діяльності індивідів «слід бачити внутрішнє джерело саморуху та активності соціальної системи» [8. с. 65].

Спільнота виникає як адаптація до середовища та для забезпечення сумісної діяльності індивідів, потім у своєму розвитку формує та висуває нові специфічні вимоги, які не мають індивідуально-вітального значення, а є потребами підтримки спільноти як соціальної системи, як інтегрованого цілого. Виникає соціорегулятивна підсистема соціальної системи – як засіб реалізації цих потреб, активність яких спрямована всередину, на регуляцію структури взаємодії індивідів та заради підтримки на цій основі цілісності всієї системи. Безпосереднім механізмом соціорегулятивної підсистеми є інституціоналізація – встановлення правил дій, норм, упорядкування поведінки, регламентація. Досягається це за допомогою ритуалів. Тому

забезпечення ритуальної поведінки йде ззовні, з боку соціальної структури, на рівні індивіда ритуали інтеріоризуються через соціалізацію та інкультурацію.

Висновки. Таким чином, стереотип, коли стає ритуалом, набуває незалежності від індивіда, долучається до соціальної структури та стає регулятором її поведінки. Внаслідок цього, повноцінний ритуал, на відміну від природньої поведінки, приймається індивідом в результаті вільного вибору. Тому потреба у ритуальній поведінці, з погляду Ю.А. Шрейдера, не диктується природними умовами існування, адже у межах теорії природнього добору ритуали є безглуздими (і не адаптивними) [16]. Вони набувають сенсу лише у соціальному контексті як засіб підтримки та відтворення соціальної єдності. Отже, на відміну від стереотипу, основна функція ритуалу – соціорегулятивна, а його адаптивна функція є підпорядкованою.

Розрізнення функцій ритуалів та стереотипів дозволяє зробити висновок щодо цілей застосування ритуалів та стереотипів. Кінцеві цілі є єдиними, але реалізуються на різних рівнях – індивідуальному та соціальному. Цілі стереотипної поведінки – у відтворенні індивідуально-ціннісної поведінки; кінцева мета ритуальної поведінки – у забезпеченні соціальної єдності.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в аналізі динаміки ціннісного та сенсового наповнення стереотипів індивідуальної поведінки.

Список використаних джерел

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов : Монография / А.К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 242 с.
2. Байбурин А.К. Ритуал в системе знаковых средств культуры / А.К. Байбурин // Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991. – С. 23-35.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Перевод Е. Руткевич] / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

4. Большой психологический словарь (Психологические энциклопедии) / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб., 2005. – 672 с.
5. Виноградова Н.Л. Социальное пространство и социальное взаимодействие / Н.Л. Виноградова // Вестник ВГУ. – 2005. – № 2. – С. 39–54. (Сер. Гуманитарные науки).
6. Ионин, Л.Г. Социология культуры [Текст]: учеб. пособие для вузов / Л.Г. Ионин. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
7. Кон И.С. Психология предрассудка. О социально-психологических корнях этнических предрассудков / И.С. Кон // Новый мир. – 1966. – №9. – С. 187-205
8. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука: (логико-методологический анализ) / Э.С. Маркарян. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
9. Мельник Е.А. Ритуал як засіб створення стереотипів культурних форм спілкування та поведінки / Е.А. Мельник // Гуманітарний часопис. – 2013. – №1. – С.62-67.
10. Плюснин Ю.М. Генетически и культурно обусловленные стереотипы поведения / Ю.М. Плюснин // Поведение животных и человека: сходство и различия. – Новосибирск: Институт истории филологии и философии СО АН СССР, 1989. – С. 89-106.
11. Проценко О.С. Этикетная императивность в конструктах повседневности / О.С. Проценко // Гуманитарный часопис. – 2007. – №1. – С.5-17.
12. Символы, знаки, эмблемы: Энциклопедия / авт.-сост. В.Э. Багдасарян, И.Б. Орлов, В.Л. Телицын; под общ. ред. В.Л. Телицына. – 2-е изд. – М.: ЛОКИД-ПРЕСС, 2005. – 494, [1] с.
13. Соболева М.Е. О возможности диалога между культурами / М.Е. Соболева // Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 147–157.
14. Хельд К. Возможности и границы межкультурного взаимопонимания / К. Хельд // ТОПОС. – 2006. – №3(14). – С.5-16.

15. Широка С.І. Значення словосполучення «стереотип поведінки» та його місце в категоріально-поняттевому полі соціальної філософії / С.І. Широка // Гуманітарний часопис. – 2007. – №4. – С.104-111.

16. Шрейдер Ю.А. Ритуализация поведения и формы косвенного целеполагания / Ю.А. Шрейдер // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука, 1979. – С. 103-127.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bajburin A.K. Ritual v tradicionnoj kul'ture. Strukturno-semanticheskij analiz vostochnoslavjanskih obrjadov : Monografija / A.K. Bajburin. – SPb.: Nauka, 1993. – 242 s.

2. Bajburin A.K. Ritual v sisteme znakovyh sredstv kul'tury / A.K. Bajburin // Jetnoznakovyje funkicii kul'tury. – М.: Nauka, 1991. – S. 23-35.

3. Berger P., Lukman T. Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniya [Perevod E. Rutkevich] / P. Berger, T. Lukman. – М.: Medium, 1995. – 323 s.

4. Bol'shoj psihologicheskij slovar' (Psihologicheskie jenciklopedii) / Sost. i obshh. red. B.G. Meshherjakov, V.P. Zinchenko. – SPb. : prajm-EVROZNAK, 2005. – 672 s.

5. Vinogradova N.L. Social'noe prostranstvo i social'noe vzaimodejstvie / N.L. Vinogradova // Vestnik VGU. – 2005. – № 2. – S. 39–54. (Ser. Gumanitarnye nauki).

6. Ionin, L.G. Sociologija kul'tury [Tekst]: ucheb. posobie dlja vuzov / L.G. Ionin. – 4-e izd., pererab. i dop. – М.: Izd. dom GU VShJe, 2004. – 427 s.

7. Kon I.S. Psihologija predrassudka. O social'no-psihologicheskikh kornjah jetnicheskikh predubezhdenij / I.S. Kon // Novyj mir. – 1966. – №9. – С. 187-205

8. Markarjan Je.S. Teorija kul'tury i sovremennaja nauka: (logiko-metodologicheskij analiz). – М.: Mysl', 1983. – 284 s.

9. Mel'nyk E.A. Rytual jak zasib stvorennja stereotypiv kul'turnyh form spil'kuvannja ta povedinky / E.A. Mel'nyk // Gumanitarnyj chasopys. – 2013. – №1. – S.62-67.

10. Pljusnin Ju.M. Geneticheski i kul'turno obuslovlennye stereotypy povedenija / Ju.M. Pljusnin // Povedenie zhivotnyh i cheloveka: shodstvo i razlichija. – Novosibirsk: Institut istorii filologii i filosofii SO AN SSSR, 1989. – S. 89-106.
11. Procenko O.S. Jetiketnaja imperativnost' v konstruktah povsednevnosti / O.S. Procenko // Gumanitarnij chasopis. – 2007. – №1. – S.5-17.
12. Simvoly, znaki, jemblemy: Jenciklopedija / avt.-sost. V.Je. Bagdasarjan, I.B. Orlov; pod obshh. red. V.L. Telicyna. – M.: LOKID-PRESS, 2005. – 494 s.
13. Soboleva M. E. O vozmozhnosti dialoga mezhdu kul'turami / M. E. Soboleva // Voprosy filosofii. – 2009. – № 3. – S. 147–157.
14. Hel'd K. Vozmozhnosti i granicy mezhkul'turnogo vzaimoponimaniya / K. Hel'd // TOPOS. – 2006. – №3(14). – S.5-16.
15. Shyroka S.I. Znachennja slovospoluchennja «stereotyp povedinky» ta jogo misce v kategorial'no-ponjattjevomu poli social'noi' filosofii' / S.I. Shyroka // Gumanitarnyj chasopys. – 2007. – №4. – S.104-111.
16. Shrejder Ju.A. Ritualizacija povedenija i formy kosvennogo celepolaganija / Ju.A. Shrejder // Psihologicheskie mehanizmy reguljarii social'nogo povedenija. – M.: Nauka, 1979. – S. 103-127.

O.Ye. Blynova **Stereotype as the basis for the ritual behavior of the personality in culture.** The article considers the problem of correlation between the concepts of "stereotype of behavior" and "ritual" in philosophy, sociology, anthropology, and psychology. It is shown that in everyday performance under ritual meant a steady sequence of actions; specific, lockstep program behavior. The functions of stereotypes and ritual culture. It is shown that in a stereotype played individually-value-behavior, the purpose of the ritual is to ensure social cohesion. It is shown that the integrity of the culture involves the development of culture stereotypes - stereotypes of behavior, perception, understanding, communication, that's stereotypes of the picture of the world. Patterns of behavior play an important role in the formation and functioning of culture, as they may become a

ritual. Determined that a ritual is defined as any sequence of actions or behaviors that are rigid and stereotyped.

Revealed that the ritual can act as an ontological dimension, ritual act, stereotype thinking and behavior changes shape cultural, spiritual, religious, and social practices. Thus, the stereotype when it becomes a ritual, becomes independent of the individual is included in the social structure and its behavior becomes a regulator.

Keywords: stereotype, stereotyped behavior, ritual and culture.